

Uit het onderzoek blijkt om te beginnen dat deze vrijgezelle vrouwen een zeer beperkt scala van beroepen uitoefenden; de meesten werkten als dienstbode, werkster of naaister en veranderen maar zelden van beroep. Als alles meezat slaagden ze er waarschijnlijk net in om met de verdiensten uit deze beroepen een zelfstandig bestaan te leiden. Bij ongunstiger omstandigheden moesten zij een beroep doen op de armenzorg of een andere overlevingsstrategie toepassen, zoals het samenleven met familieleden of met niet-verwanten om de kosten van levensonderhoud te drukken. Sommigen — zestien van de 133 — trouwden na 1864 alsnog, maar de onderzoeksters vonden geen aanwijzingen dat de vrouwen die stap deden om uit de armoede te geraken; in enkele gevallen gingen zij er zelfs financieel op achteruit. In tegenstelling tot wat in bestaande literatuur wel wordt verondersteld, was het huwelijk voor deze vrouwen geen veel voorkomende overlevingsstrategie.

Was het leven in concubinaat dat wel? Ook daarvoor vonden de onderzoeksters geen bewijzen. Ongehuwd samenwonen met een man kwam in de onderzoeksgroep slechts weinig voor. Zelfs van de ongehuwde moeders onder hen — dat waren er in totaal 24 — leefde de meerderheid niet in concubinaat, maar bij familieleden. Dit laatste wijst er bovendien op, dat de sociale omgeving hun ongehuwd moederschap scheen te accepteren. Of die tolerante houding veroorzaakt werd doordat deze ongehuwde moeders in een milieu leefden waar sprake was van een aparte subcultuur met afwijkende normen ten aanzien van huwelijk en seksualiteit — waaronder prostitutie — zoals onder andere de Engelse onderzoeker Peter Laslett stelt, zeiden Stavenuiter en Dorsman met hun beperkte onderzoeksmateriaal niet te kunnen nagaan.

Die terughoudende opstelling zou bij de behandeling van meer aspecten op zijn plaats zijn geweest. Een onderzoekspopulatie van 133 vrouwen, wier levens zich over meer dan een eeuw uitstrekten, leent zich nauwelijks voor meer generaliserende uitspraken. Toch wagen de onderzoeksters zich aan kwantitatief aandoende staatjes waaruit — een voorbeeld — te lezen valt dat 18% procent van de vrijgezelle vrouwen boven 65 jaar nog het beroep van naaister uitoefende. Een dergelijk percentage zegt weinig als daarachter slechts drie personen uit verschillende generaties schuil gaan en er bovendien in de desbetreffende tabel geen rekening is gehouden met de relatief grote groep vrouwen (32% van de totale onderzoekspopulatie) waarvoor in het geheel geen beroep is gevonden. Dit bezwaar neemt niet weg dat in deze publikatie, die indertijd als doctoraalscriptie de Johanna W. Naber prijs voor vrouwengeschiedenis ontving, een interessant voorbeeld van levenslooponderzoek wordt geboden².

M. van Essen

1 Te wijzen valt op: F. de Haan, D. Stam, *Jonge dochters en oude vrijsters. Ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Haarlem, 1985).

2 Stavenuiter heeft in haar dissertatie van eenzelfde methode gebruik gemaakt; M. Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1993).

A. Janssens, *Family and social change. The household as a process in an industrializing community* (Dissertatie Nijmegen 1991, Cambridge studies in population, economy and society in past time XXI; Cambridge, etc.: Cambridge university press, 1993, xxii + 317 blz., £40,-, ISBN 0 521 41611 6).

Het hier besproken boek is een bewerking van het proefschrift dat de auteur enige jaren geleden

heeft verdedigd aan de KU Nijmegen. Centraal staat de vraag of de vroege industrialisatie er voor zorgde dat huishoudens zich ontwikkelden van een situatie met sterke verwantschapsbanden, tot kerngezinnen gekarakteriseerd door individualisme en onafhankelijkheid tussen de generaties. Deze vraag is onderzocht voor de stad Tilburg door een longitudinale analyse van ongeveer 900 huishoudens. De analyse heeft ruwweg betrekking op de periode 1850-1920.

De algemene probleemstelling is vanuit vier invalshoeken benaderd. Allereerst is nagegaan of de industrialisatie in Tilburg zorgde vooreen verandering in de samenstelling van de huishoudens. Vervolgens is aandacht besteed aan de relatie tussen huishoudvorm, sociale klasse en sociale mobiliteit. De derde ingang heeft betrekking op de verschillen tussen migranten en autochtonen; de vraag is of migratie de band tussen familieleden deed verslappen. Tot slot is ook nog gekeken of er verschillen waren tussen de huishoudens van fabrieksarbeiders en die van thuiswerkers. Aan elke invalshoek is een apart hoofdstuk besteed. Daarnaast zijn hoofdstukken gewijd aan literatuur, de ontwikkelingen in Tilburg in de besproken periode, en de gebruikte bronnen en methoden. De algemene conclusie is dat er geen directe en noodzakelijke relatie bestaat tussen industrialisatie en het zwak worden van de familiebanden. Integendeel, 'kinship ties remained of considerable importance to families and individuals' (236).

Ik wil een drietal punten in deze bespreking aanstippen. Het eerste punt heeft betrekking op de belangrijke plaats die de ideeën van de structureel-functionalist Talcott Parsons in het boek innemen. Zijn gedachtegoed wordt op vele plaatsen gebruikt als uitgangspunt voor een te verwerpen hypothese. Dat vind ik wat vreemd en jammer. Parsons ventileerde zijn ideeën al ettelijke decennia geleden. Dat weet de auteur natuurlijk ook wel, maar, zo argumenteert zij, de invloed van zijn ideeën blijft groot (6). Dat lijkt me op zijn minst een discutabel punt. Belangrijker echter vind ik de constatering die aan het eind van het literatuuroverzicht wordt gedaan. Daar staat letterlijk: 'The Parsonian model... disqualifies itself for the historical study of the family' (23). Een mogelijk argument voor de gevolgde handelwijze zou dan nog kunnen zijn dat er geen alternatief is. Ook dit alternatief wordt echter aangegeven: de theorie van Scott en Tilly over een *time lag* tussen sociaal-economische veranderingen en veranderingen in gedrag en mentaliteit. Mijns inziens had het boek van Janssens (nog) klinkender resultaten opgeleverd als de theorie van Scott en Tilly als te toetsen hypothese was gebruikt. Dan was immers het nieuwe onderzoek gestart op het punt waarop de theorievorming was blijven steken. Nu is nodeloos ver terug gegaan.

Het tweede punt dat ik aan de orde wil stellen, is de analyse van de data. In essentie gaat het in deze studie om een kwantitatief onderzoek. Er worden veel cijfers gepresenteerd, vergeleken en geïnterpreteerd. Wat mij nu opvalt is dat nergens aangegeven wordt of verschillen statistisch significant zijn of niet. Het kan immers best zijn dat een bepaald percentage (bijvoorbeeld het aandeel huishoudens met inwonende verwanten) in de ene groep anders is dan in de andere groep, maar dat dit verschil geheel toegeschreven kan worden aan het toeval. Dit gevaar is niet geheel denkbeeldig omdat soms toch relatief kleine groepen met elkaar vergeleken zijn. Juist in die situaties zou enig statistisch toetswerk de (overtuigings)kracht van het betoog hebben versterkt.

Het derde punt heeft betrekking op het analyse-niveau en vervolg-onderzoek. Mw. Janssens heeft gekozen voor een aanpak waarbij huishoudens door de tijd heen gevolgd worden. Haar boek is een duidelijk bewijs dat dit de goede aanpak is. Alleen op die manier kan precies vastgesteld worden hoe huishoudens zich ontwikkeld hebben en kan een begin gemaakt worden met een verklaring daarvoor. De gevolgde methode heeft echter ook een nadeel: zij is zeer arbeidsintensief. Dat is waarschijnlijk ook de reden dat de hier besproken studie zich beperkt tot één stad. Daarmee komt de vraag op in hoeverre de gevonden verbanden generaliseerbaar zijn. De auteur schat die generaliseerbaarheid positief in, maar geeft tegelijkertijd aan dat nog

onderzoek in andere gemeenten gedaan zou moeten worden om tot meer zekerheid op dit punt te komen. Het zou moeten gaan om een beperkt aantal plaatsen, die op essentiële punten verschillen van Tilburg. Dat lijkt mij op zich een correcte gedachte. Waar het echter op aan komt, is dat die plaatsen (verschillen) zodanig gekozen worden dat onderzoeksinspanningen een maximaal rendement opleveren. Om een dergelijke keus te kunnen maken is nog wel wat debat noodzakelijk.

Afsluitend zou ik willen zeggen dat mw. Janssens een boek heeft geschreven dat 'verplichte literatuur' zal worden voor iedereen die zich met gezinsgeschiedenis bezighoudt. Haar studie biedt echter ook genoeg wetenswaardigheden voor andere historisch geïnteresseerden.

Hans Hillebrand

J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994; Amsterdam: Amsterdam university press, 1994, vii + 305 blz., f49,50, ISBN 90 5356 073 4).

Grootschalig projectmatig onderzoek waarin voor verschillende plaatsen of tijdstippen een vergelijkbaar fenomeen wordt onderzocht, brengt de betrokken historici in een lastig parket. De wens gegevens te vergelijken en door optelling van deelonderzoeken een synthese te verkrijgen, vraagt om uniformering van het onderzoek. De individuele onderzoeker zal zich echter dooreen eigen aanpak en benadering willen onderscheiden. Het Amsterdamse verzuilingsproject is niet aan dit probleem ontkomen, maar de uitkomst ervan is een bevredigend compromis. Enerzijds verschijnen de in het kader van het project vervaardigde dissertaties in een regelmatig tempo en vertonen ze onderling enige samenhang, anderzijds is iedere onderzoeker toch een eigen weg gegaan (die afwijkt van de aanvankelijke opzet) en heeft daarmee ieder boek in zekere mate een eigen identiteit verkregen. Enige diversiteit was overigens voorzien aangezien de deelonderzoeken uitdrukkelijk betrekking hebben op dorpen of steden die zich in de vorm of mate van verzuiling duidelijk van elkaar onderscheidden.

Jan van Miert is misschien degene die zich tot dusver het best aan zijn oorspronkelijke opdracht heeft gehouden. Hij is in ieder geval de eerste die in zijn boek werkelijk twee plaatsen met elkaar vergelijkt. In zijn geval zijn dat Tiel en Winschoten, twee zich betrekkelijk rustig ontwikkelende provincieplaatsen die tot in de twintigste eeuw een duidelijke vrijzinnig-liberale dominantie kenden. Van Miert beschrijft de vormen van antirevolutionaire, katholieke, joodse en sociaal-democratische verzuiling die hij er aantrof, maar daarin ligt niet het voornaamste belang van zijn studie. Volgens de ondertitel komt verzuiling in zijn boek pas op de derde plaats. Hij geeft vooral een indruk van de liberale, niet-verzuilde wereld zoals die in de twee plaatsen bestond. Hij toont dat de liberale cultuur er vooral een was van, zoals hij het noemt, de 'cultuurelite' en de 'handeselite' en besteedt aandacht aan de sociëteiten die de ontmoetingsplaatsen van de elites vormden. De lagere standen werden in de dominante cultuur betrokken door het onderwijs, door het Nut of door al dan niet beschavende feesten, maar altijd op zo'n manier dat de standsverschillen intact bleven. Dit is allemaal niet helemaal onbekend maar Van Miert bestudeert het systematisch en laat het belang ervan in de lokale context mooi uitkomen. Hij benadrukt ook dat juist het standsbesef de liberalen parten speelde in hun poging een tegenwicht tegen verzuiling te bieden: de andere politiek-levensbeschouwelijke groepen hadden de lagere standen meer te bieden omdat ze minder gehinderd werden door standsvooordeel.